

Petrika THËNGJILLI
(Tiranë)

**VËSHTRIM KRITIK MBI BAZËN DOKUMENTARE DHE
BIBLIOGRAFIKE TË BETEJËS SË DYTË TË KOSOVËS
(1448)**

Plot pesëqind e gjashtëdhjetë e shtatë vjet më parë, u zhvillua Beteja e Dytë e Kosovës, po aty ku u zhvillua Beteja e Parë, më 1389. Të dy betejat kanë të përbashkëta në drejtim të ndeshjeve të ballkanasve me osmanët dhe përfundim i tyre me fitore të osmanëve. Krahas anëve të përbashkëta ka edhe disa dallime. I pari ka të bëjë me përbërjen e forcave ndërluftuese. Në betejën e parë ballkanasit kishin krijuar një koalicion i drejtuar nga princ Lazari, kurse në të dytën u bënë përpjekje për një betejë të përbashkët hungaro-shqiptare, por që për arsye objektive të jashtme mbeti në formën e orvatjes.

Historiografia skënderbegiane e mbështetur mbi një bazë dokumentare të dyzuar ka bërë një evoluim pozitiv, me përfundime që i afrohen më shumë realitetit, por edhe me mendime e qëndrime kontradiktore. Në këtë kumtesë po hedhim një vështrim kritik mbi bazën burimore dhe bibliografike. Po e nisim nga kronistët osmanë. Oruçi me të drejtë e vendos ngjarjen pas luftës së Sfetigradit, kur sulltani grabiti vilajetin e shqiptarëve. I mallkuari Janko ka marshuar dhe ka dalë në Kosovë, duke kaluar nga Beligradi dhe Kovini dhe kërkon të luftojë me sulltanin. Ai u nis nga Sfetigradi dhe qëndroi në Sofje.¹

¹ S. Pulaha, *Lufta shqiptaro-turke në shek. XV, burime osmane*, Tiranë, 1968, f. 46.

Kronikat osmane anonime e vendosin ngjarjen pas rënies së Sfetigradit, por bëjnë një hap më tej në zgjerimin e të dhënave. Sipas tyre, kur myslimanët forcuan pozitat e tyre në atë vilajet dhe po pushonin, i erdhi lajmi sulltan Muratit se hungarezët dhe Jankua i mallkuar, i cili e kishte vënë veten në vendin e mbretit, kishin sulmuar, duke bashkuar ushtri nga popullsitë e hungarezëve, çekëve, gjermanëve, latinëve dhe vllahëve. Ai kishte formuar një ushtri të panumërt dhe po vinte duke kaluar nga Belgradi dhe Kovini. Sulltan Murati posa dëgjoi këtë lajm, u largua nga vendi i shqiptarëve dhe u vendos në Sofje.²

Ashik Pashëzadeja e vendos gabimisht ngjarjen në rrethimin e parë të Krujës. Në fakt ngjarja ka të bëjë me marrjen e Sfetigradit dhe prerja e depozitës së ujit. Ndërkohë, erdhi lajmi se të pafetë hungarezë ishin armatosur mirë dhe po vinin. Atëherë sulltani u nis drejt Sofjes. Ushtarët e Rumelisë i liroi, ndërsa atyre të Anadollit u tha “sillni ushqimet nga shtëpitë tuaja”. Dhe mbas kësaj arriti në Sofje.³

Mehmet Neshriu në përgjithësi përsërit Ashik Pashëzadenë, veçse shton si element të ri mbërritjen e lajmit nga Vidini se të pafetë hungarezë po vinin me ushtritë madhe dhe me pajisje të përsosura.⁴ Aliu ngjarjen e vendos në rrethimin e Krujës, ashtu si Ashik Pashëzadeja. Si elemente të rinj ishin: plaçka e shumtë e kapur ishte aq e madhe sa nuk mund të transportohej. Në këtë kohë u dëgjua lajmi i çuditshëm se mbreti i Hungarisë Jankua, ishte nisur, kishte djegur me topa e dyfegje vendet përreth dhe, duke kaluar nga Beligradi, kishte mbërritur në Kosovë. Më poshtë përshkruhet lufta e dytë e Kosovës, ashtu si ia ka qejfi kronistit osman.⁵ Nga kronikat bizantine numri i autorëve është edhe më i vogël se burimet osmane. Laonik Halkokondili ngjarjen gabimisht e zhvendos gjatë rrethimit të Krujës (1450). Si elemente të rinj janë: lajmi vjen prej Gjergj Brankoviçit se Jani mbasi kishte grumbulluar peonët, kaloi Istrin dhe

² *Po aty*, f. 55-56.

³ *Po aty*. Ashik Pashëzade, vep. cit, f. 69-70.

⁴ *Po aty*. Mehmet Neshri, vep. cit, f.92.

⁵ *Po aty*. Ali, vep. cit, f. 281.

po marshonte kundër tij. Sulltani kur mori vesh këtë, u përgatit me shpejtësi të madhe dhe shkoi atje, ku sipas informatave që kishte do të kalonte Jani (Huniadi). Nga ana tjetër, ai dërgoi lajmëtarë në Turqinë Evropiane, duke urdhëruar që të paraqiten tek ai të gjithë turqit. Ata shkuan tek ai, duke vrapuar me nxitim, ashtu si mundi secili, në mënyrën që të ndodhej me të në betejë.

Huniadi marshoi me gjithë ushtrinë drejt Mezisë në vendin e tribalëve; ku kalon Morava, i cili derdhet në Ister. Që këtë vendi i sulltanit nja 800 stade deri në Nish, qytet i sulltanit, i cili ndodhet në anën e djathtë, kur udhëtohet për në qytetin e afër Novopir (Novobërdën), i cili gjendet në një mal të madh në vendin e tribalëve. Kur arriti në Nish, Murati e gjeti atë duke marshuar së bashku me ushtrinë e peonëve. Ishin peonë dhe dakë (rumunë), së bashku me 47 000 kalorës. Sillnin me vete dhe rreth 2 000 qerre të ngarkuara me ushqime dhe armatime. Mbi çdo karro kishte dy burra këmbësorë, një pelast (ushtar me parzmorë) dhe një artilier. Sillnin mbi qerret dhe topa të shumta që quheshin zarabotane (topa për goditjen e kalave). Ata mbasi u përgatitën, kaluan Istrin dhe ftonin prijsin e tribalëve që të merrte pjesë me ta në luftë. Ai u përgjigj se nuk e shihte të mjaftueshme përgatitjen luftarake të ushtrisë kundër ushtrisë së Muratit në mënyrë që të triumfonin mbi Muratin, se ai kishte frikë më shumë nga ai sesa nga peonët, të cilët ishin prej një race tjetër dhe i kanë punuar atij të këqija të mëdha. Ai donte të hakmerrej kundër Sulltan Muratit, i cili u kishte nxjerrë sytë të bijve të tij, por duke parë atë përgatitje nuk ishte e mundur që të arrihej fitorja, prandaj me dëshirën e vet nuk do të merrte pjesë në luftë. Mbasi mori këtë përgjigje, Jani u nis dhe marshoi përpara, duke shkelur tokën e sulltanit, arriti në Prishtinë dhe vendosi kampin e vet në fushën e Kosovës, ku Murati i biri i Orhanit, luftoi dikur me Lazarin, të cilin e vrau, por ai u vra njëkohësisht prej një tribali.⁶

Refuzimi për të marrë pjesë në betejë përkrah hungarezëve është një justifikim i rëndomtë. Sipas të dhënave të Halkokondilit që

⁶ *Lufta Shqiptaro-Turke në shekullin XV, burime bizantine*, përgatitur për shtyp nga K. Bozhori, Titanë, 1967, f. 55-57; Koço Bozhori & F. Liço, *Burime tregimtare bizantine për Historinë e Shqipërisë, shek. X-XV*, Tiranë, 1975, f. 331-332.

përputhen me kronikat osmane, ishte një ushtri afro të 50 000 vetave me artileri të konsiderueshme, adapte për goditjen e kështjellave. Halkokondili rreth arsyeve të pjesëmarrjes së Huniadit në luftë shkruan se Joani u shty që të shkonte në luftë kundër Muratit meqenëse në betejën e Varnës kishte parë turqit të iknin dhe duke u ndeshur me ta të dorëzoheshin, kujtoi se edhe në këtë rast punët ishin në rregull dhe turqit do t'i dorëzoheshin. Dhe sikur të mos kishte ndodhur çmenduria e Vladislavit nuk do të kishte qenë e vështirë t'ia arrinte qëllimit (d.m.th) të shkatërronte ushtrinë turke, mandej mendonte që pasi të grumbullonte sa më shumë ushtri, të sulmonte dhe kështu të mos kishte dyshim, që duke i goditur me forca më të shumta, do ta mundte Muratin.

Ndonëse shpjegimi i shkaqeve është shumë simplist, nga theksimi i grumbullimit të forcave të shumta dëshmon se ai kërkonte me çdo kusht që në ndeshjen ballore të dilte fitues. Si një element tjetër i ri që përputhet me kronikat perëndimore, ishte dërgimi i delegatëve tek Skënderi dhe tek Arianiti dhe mendonte pasi ata të afroheshin në vendet e afërta të Evropës, të bashkoheshin, kështu i paralajmëroi ata. Murati i biri i Mehmetit, arriti në fushën e Kosovës dhe i gjeti armiqtë duke marshuar, u ndal aty me ushtrinë.⁷ Kjo e dhënë justifikon drejtimin e marshimit drejt perëndimit.

Një kronist tjetër bizantin është Dukasi. Sipas tij, kur Jani (Janosh Huniadi) mori vesh këtë, kaloi në bregun tjetër të Istrit, nga një rrugë tjetër, dhe pasi kaloi të gjitha ngushticat erdhi në drejtim të Nishit ose drejt në Kosovë. Dhe Murati II bashkë me gjithë ushtrinë e tij ishte gati; madje mbasi luftuan qysh nga mbrëmja në mëngjes, kur ishte ende errësirë, Jani ngrihet së bashku me disa ushtarë dhe gjoja për t'u përgatitur para kohe luftën, iku fshehurazi sepse pa ushtrinë e turkut që ishte superiore, kurse hungarezët të frikësuar dhe që mendonin të iknin. Atëherë Murati, kur dielli tashmë kishte ndritur, duke parë çadrat e hungarezëve të shpërndara dhe ata me shikimin për të ikur, u vërsul mbi ta, dhe një pjesë i plaçkiti, kurse të tjerët i

⁷ *Lufta shqiptaro-turke në shekullin XV, burime bizantine*, përgatitur për shtyp nga K. Bozhori, Titanë, 1967, f. 57-58; Koço Bozhori & F. Liço, *Burime tregimtare bizantine për historinë e Shqipërisë, shek. X-XV*, Tiranë, 1975, f. 332-333.

theri krejtësisht. Të tjerët ikën. U shënua një fitore e madhe e Muratit dhe një disfatë e Janit.⁸ Në dallim nga paraardhësi bizantin, Dukasi tregon edhe zhvillimin e ngjarjes, që sot për sot mbetet si një nga burimet e para më të besueshme.

Barleti nuk ndalet tek tregimi i luftës hungaro-osmane, por kalimthi na dëshmon për pengimin që i bëri Skënderbeut despoti i Serbisë, vjehrrin e Sulltan Muratit II, duke refuzuar kalimin e forcave të Skënderbeut dhe e vetmja gjë që mund të bënte ky i fundit ishte ta dënonte despotin, duke sulmuar tokën e tij.⁹

Pas ngadhënjimit në Fushë-Kosovë sulltani u kthye në Adrianopojë dhe në pranverë 1449, me ndërhyrjen e Brankoviqit u arrit një paqe me Huniadin. Tani i vinte radha Skënderbeut.¹⁰

Në kuadrin e kritikës ndaj Tomkës, F. Bardhi na përsërit disa pasazhe mbi Betejën e Dytë të Kosovës, të nxjerra nga një diplomë boshnjake. Në këtë diplomë thuhet: “Pas luftës në Fushën e Kosovës me sulltanin e turqve Muratin të cilën ushtria e krishterë pësoi kërdrinë, Joan Huniadi u pengua dhe u kap në ikje e sipër nga Gjergj Dhespoti dhe se shpëtoi nga robërimi me ndihmën e Gjergj Margnjaviqit; ky ia rrëmbeu nga duart e Dhespotit dhe e vuri përsëri në krye të vendeve, ku sundonte më parë.”¹¹ Për ta bërë më të besueshëm pretendimin e tij shton fjalët e nxjerra nga goja e Huniadit cili “deklaronte se pas Luftës së Kosovës me Muratin, sulltanin e turqve, kur po ktheheshin më Hungari, u zëmë rob nga Gjergj Dhespoti, princi i Serbisë, që i harroi mirësitë tona të panumërta dhe të paharrueshme kundrejt tij. Por, ne na shpëtoi nga duart e tij dhe na vendosi përsëri në mbretëritë që i ishin besuar qeverimit tonë, burrë i fuqishëm Gjergj Margnaviqi, me kujdesin dhe trimërinë e tij të rrallë, duke i kallur tmerrin princit Gjergj të lartpërmendur, na rrëmbeu nga duart e tij dhe na çliroi me trimërinë

⁸ Koço Bozhori & F. Liço, *Burime tregimtare bizantine për historinë e Shqipërisë, shek. X-XV*, Tiranë, 1975, f. 356-357.

⁹ Barleti, M., *Historia e Skënderbeut*, sht.b. “Naim Frashëri”, Tiranë, 1983, përkthyer nga S. Prifti, fl. 14, 121.

¹⁰ Kortcha, Dj. *Tri pyetje nga jeta e Skënderbeut*, Tiranë 1923, sht. “Nikaj”, f. 34.

¹¹ Frang Bardhi, *Skënderbeu, (Apologji)* Biblioteka e Traditës; Antikuar, Tiranë, 1999, f. 54.

dhe famën e tij të madhe e na vuri përsëri në krye të mbretërive, që i besuan qeverimit tonë etj.¹²

F. Bardhi është i bindur se ka të tjerë, që thonë se Huniadi nuk u mbajt aspak nga Gjergj Dhespoti, si armik, por me qëllim që ky të miqësohej me të. Me të bashkohet edhe Leuklavi, i cili në librin e tij shkruan: “Dhe u kujdesua që Janko Semendrintë zënë rob, t’ia shpinin në mënyrë që ta priste me dashuri. Me të vërtetë Jankua qëndroi disa ditë në atë vend pranë Dhespotit. Më poshtë pasi bën fjalë për disa ankesa të Huniadit, kundër Dhespotit, shton: “Për sa i përket vetë kësaj çështjeje, mendimi i Lozoglit nuk ishte ky, se donte d.m.th. që t’ua dorëzonte Jankon turqve, përkundrazi, ai dëshironte që të fitonte gjithë besimin dhe dashamirësinë e tij. Por, Jankua i peshonte të tjerët sipas vetes.¹³

Në favor të këtij mendimi autori sjell faktin se kur Gjergj Dhespoti ishte plak, s’pati frikë të shkonte në Hungari, gjë që me siguri nuk do të kishte guxuar ta bënte po të kishte kurdisur një intrigë kaq çnjerëzore kundër Huniadit. Duke përfunduar se diploma ishte e rreme, autori arrin në përfundimin se mendimi i përgjithshëm i shkrimtarëve veprimin e Gjergj Dhespotit e quan si një pabesi. Mendimin e tij e mbështet mbi të dhënat e M. Barletit, duke e nisur nga letra e mbretit të Hungarisë, vazhdon me ardhjen e ushtrisë me flamuj në kufijtë e Misisë, si rezultat i sjelljes mizore prej të krishterësh të ndyrë, dhe si ndëshkim nga Perëndia, pabesia e një njeriu të vetëm të sillte gjithë ato pengesa e turbullira dhe t’u shkaktonte zi të pafund hungarezëve dhe kërdi të madhe krishterimit. Ky ishte Gjergj Vukoviqi, i quajtur Dhespoti i Serbisë. Ai njeri përbuzte njësoj si mësimet e Krishtit dhe ligjet e Muhamedit.

F. Bardhi shkakun e qëndrimit të Dhespotit ndaj Huniadit e shikon tek fakti se ai nuk mund të duronte që Huniadi të mos ia kthente disa qytete të Serbisë, që i kish mbajtur si shpërblim të trimërisë së vet, prandaj me të marrë vesh përgatitjen e luftës nga hungarezët dhe Skënderbeu, ai ia mbylli këtij të fundit të gjitha shtigjet nga mund të kalonte Skënderbeu, se Skënderbeu u përpoq ta

¹² *Po aty*, f. 54-55.

¹³ *Po aty*, f. 56.

këshillonte nëpërmjet të dërguarve të vet që të merreshin vesh me fjalë të buta se nuk kishte arsye për t'i bërë keq njeriu, të mos kërkonte ta bënte armik nga mik gjiton dhe ta kthente kështu kundër vetvetes gjithë ushtrinë e hungarezëve dhe të Epirit. Në të kundërt do ta kishte armik mbas shpine e ballë për ballë, në rast se nuk do të lejonte kalimin e forcave të tij me qëllim që krishterimi të mos pësonte një humbje të rëndë. Përpjekjet e Skënderbeut nuk patën asnjë dobi, atëherë ai vendosi ta çajë rrugën me forcën e armëve.

Autori ndalet edhe në faktin e vonimit të forcave të Skënderbeut në kufijtë e Misisë. Vladislavi, duke marrë zemër nga letra e Skënderbeut dhe i shtyrë nga fati që po e rrëmbente, kaloi Vllahinë dhe Danubin dhe mbërriti në Varna dhe prej andej do të marshonte drejt Rumanisë. Hungarezët po prisnin Muratin, të pushtuar nga një dëshirë e madhe për të mos iu shmangur përleshjes. Forcat e Muratit sulmuan me plogështi, frika nga besnikëria e grekëve, kalimi i forcave prej 100 000 vetave në një vend të ngushtë që ndante Evropën nga Azia. Lajmi i kalimit të forcave bënë që Vladislavi dhe princat e tjerë të mendojnë për të ikur, por fitoi mendimi i Huniadit se do ta mundnin armikun që mbështetej vetëm në emrin e mirë që kishin fituar, se ata qëndronin më poshtë se hungarezët.

Autori nuk u beson fjalëve se Huniadi që kishte ngulur këmbë për dyluftim, u përpoq t'i mbushte mendjen për të ikur, disa të tjerë shkruajnë se kur lufta kishte arritur kulmin dhe Vladislavi thuajse ia kishte rrëmbyer fitoren, Huniadi iku me dhjetë mijë ushtarët e tij. Autori duke e vlerësuar si çështje të pasigurt, mbështetet tek fjalët e atyre që mbërritën si lajmëtarë dhe mbeturina të asaj kërddie tek Skënderbeu. Sipas tyre Huniadi pas një kërddie të madhe i vuri përpara komandantët e ushtrive dhe i ndoqi shumë larg derisa doli në shesh Vladislavi, i cili ishte këshilluar të rrinte në kamp derisa të ishte kthyer fitimtar. Ai ishte nxitur nga disa këshilla rrënimtare të disa njerëzve, se këshillat e Huniadit ishin për t'i rrëmbyer famën e lavdinë, doli nga kampi dhe u lëshua kundër ushtrisë së Muratit. Gjatë luftimit ai u vra. Koka e tij u shëtit majë një heshte. Kjo uli moralin e hungarezëve dhe ngriti lart atë të turqve. Ndryshimi i fatit të betejës e detyroi Huniadin të tërhiqej. Kur po ikte drejt Serbisë, ai

u kap nga Gjergji, i cili e hodhi me shëmti në burg e nuk e lëshoi para se t'i shtinte në dorë ato qytete të mbretërisë së vet. Ky qe përfundimi i kësaj lufte.¹⁴

Mbi këto të dhëna të nxjerra nga Barleti, autori hedh poshtë pretendimet se Huniadi shpëtoi nga duart e Dhespotit me ndihmën e Gjergj Margnaviqit.¹⁵ Gjithashtu ai bën po atë gabim, duke ngatërruar betejën e Varnës me atë të Kosovës, më 1448.

Ndonëse në mënyrë telegrafike Xh. Korça bën të ditur se Skënderbeu pas paqes së 4 tetorit 1448, u nis drejt Kosovës. Beteja ishte zhvilluar para se të mbërrinte ai. Brankoviqi kishte lajmëruar sulltanin për planin e Huniadit me Skënderbeun. Autori nuk beson se e kish penguar Skënderbeun Brankoviqi, se kjo është bërë për të fituar dashurinë e respektin e sulltanit, sepse Skënderbeu mund të gjente shtigje të tjera. Me ndërhyrjen e Brankoviqit, u arrit më 1449, një paqe me hungarezët dhe tani i vinte radha Skënderbeut.¹⁶

Noli në versionin e vitit 1921 ngutësinë e lidhjes së traktatit të paqes së Skënderbeut me Venedikun, e lidh me lajmin se Huniadi u dërmua krejt prej turqve në Betejën në Kosovë, në një betejë treditëshe, më 17-19 tetor 1448, ku humbi tërë ushtrinë e tij dhe Sulltan Murati, i cili tani i kishte duart e lira, po gatiste një ushtri të madhe kundër tij. Kështu, u negociua dhe u arrit paqja në Lesh, në dimër të motit 1448.¹⁷

Nënshkrimin e paqes e vendos pas Betejës së Kosovës, gjë që dëshmon për pasaktësinë e këtij pohimi të autorit, kurse A. Gegaj i mbështetur tek Marinesco, flet për të kundërtën. Skënderbeu e përfundoi luftën për t'i ardhur në ndihmë Huniadit kundër armikut të përbashkët, duke e ditur se në rast të kundërt avantazhet do t'i kishin turqit që do përfitonin nga konflikti midis shteteve kristiane për të robëruar ballkanasit.¹⁸ Në versionin e vitit 1947, Noli, duke u mbështetur tek Ljubiç, Chronica Ragusina, Bonfinius, Villari, Barleti

¹⁴ *Po aty*, f. 57-63.

¹⁵ *Po aty*, 63.

¹⁶ Dj. Kortcha, *Tri pyetje, vep, cit*, f. 34-35.

¹⁷ F. S. Noli, *Vepra 4*, Tiranë, 1989, f. 128.

¹⁸ A. Gegaj, *Arbëria dhe Gjergj Kastrioti-Skënderbeu, 1405-1468*, sht.b. Eurorilindja, Tiranë, 1995, f.70.

dhe Biemi, bën të ditur se Skënderbeu dy herë me radhë u përpoq të bashkohej me forcat e Huniadit: në Varna dhe në Kosovë, por nuk pati sukses, se të dyja betejat u bënë pa pjesëmarrjen e tij. Sipas Bonfinit po të kishte marrë pjesë ai, beteja në Kosovë do të ishte fituar nga të krishterët. Despoti i Serbisë, vjehrrin e Muratit II, u refuzoi kalimin fuqive të Skënderbeut dhe e vetmja gjë që mund të bënte ky i fundit ishte ta dënonte despotin, duke sulmuar tokën e tij.¹⁹ Që të dyja u humbën pa pjesëmarrjen e tij.²⁰ Në versionin e vitit 1950, Noli përsërit versionin e vitit 1947 me mjaft shkurtime.²¹

Në kumtesën e F. Pal, mbajtur në Konferencën kushtuar 500-vjetorit të vdekjes së Skënderbeut, me titull: “Skënderbeu dhe Huniadi”, një vend të mirë zë edhe Beteja e Dytë e Kosovës. Autori i përgjigjet pyetjes nëse kishte ndonjë marrëveshje të përbashkët hungaro-shqiptare. Autori mendon se Skënderbeu kishte lidhje me Huniadin që nga viti 1446, duke u mbështetur tek letra e qeverisë së Dubvronikut dhe Laonik Halkokondilin, për të cilin u fol më lart.²²

Duke u mbështetur tek Antonio Bonfini, historiograf i oborrit të Matias Korvinit, autori mendon se ka pasur një marrëveshje midis Huniadit dhe Skënderbeut. Sipas Bonfinit, në përputhje me këtë marrëveshje, Janoshi, duke përparuar nëpër “Serbi dhe Bullgari”, do ta sulmonte armikun përballë, ndërsa Skënderbeu do ta godiste nga prapa, nga ana e Illyricum”, d.m.th. e Shqipërisë. Ai mbështetet edhe mbi një letër të Pasquale de Sorgos, fisnik raguzan në shërbim të Brankoviqit, më dt. 11 shtator 1448, ku midis të tjerave thuhet se pas kalimit të Danubit nga një pjesë e ushtrisë, por para se të vihej në udhë, më 28 të atij muaji përmes Serbisë, Regjenti priti disa ambasadorë nga Shqipëria që i premtuan një ndihmë prej 20 000 vetash.²³

Autori hamendëson duke u bazuar në ndryshimin e drejtimit të marshimit nga jugu i vargmaleve të Ballkanit, duke u mbështetur

¹⁹ F. S. Noli, *Vepra 4vëp. cit.*, f. 279.

²⁰ *Po aty*, f. 278-179.

²¹ *Po aty*, f. 523-524.

²² Francisk Pal, *Skënderbeu dhe Huniadi*, në Konferenca e dytë e studimeve albanologjike, Tiranë 1969, f. 79.

²³ *Po aty*, f. 80.

te Skënderbeu, në Maqedoni e më vonë në Thraki. Nga mesi i tetori 1448 Regjenti mbërriti në Kosovë, për të pushuar dhe për të pritur aleatët shqiptarë. Por, Skënderbeu duhej të përballonte një rrezik të dyfishtë, sulltanin dhe Venedikun. Sukseset e Skënderbeut dhe të aleatëve të tij, e shtynë Sinjorinë të kërkojë ndërhyrjen e sulltanit, kundër një rebeli kokëfortë, sipas një dokumenti venedikas, 27 qershor 1448.²⁴ Sipas tij kjo dëshirë nuk u realizua, por e pranon se sulltani arriti të marrë kështjellën e Sfetigradit. Informatat se Huniadi po bënte përgatitje ushtarake, e shtynë sulltanin të hiqte dorë nga rrethimi i Krujës nga mesi i gushtit të atij viti. Më pas përsërit tërheqjen në Sofje dhe përgatitjet ushtarake. Mbi kronistët osmanë dhe Halkokondilin ai përsërit njoftimin e Brankoviqit të marshimit përmes Serbisë Jugore dhe arritjen në Kosovë.²⁵

Autori justifikon me të drejtë vonesën e Skënderbeut me luftën kundër Venedikut, nënshkrimin e traktatit të 4 tetor 1448, sakrificat e Skënderbeut duke u lënë venedikasve Danjën. Kërkesën e Skënderbeut për paradhënie të pensionit e lidh me përgatitjet ushtarake që të shkonte personalisht e të bashkohej me Huniadin, por ishte tepër vonë.²⁶

Autori na jep datën e zhvillimit të ndeshjes luftarake gjatë 17-19 tetor, por më saktë më 19 tetor. Sipas Bonfini Huniadi nuk deshi të fillonte veprimet luftarake para ardhjes së ndihmave të premtuara nga shqiptarët. Megjithatë, ndihma e pritur me padurim nuk mbërriti në kohën e duhur. Murati duke u druajtur nga ky rrezik pranoi luftën. Nga 20 tetori deri në nëntor, në Dubrovnik nuk dihej përfundimi tragjik. Të dërguarit të Skënderbeut iu refuzua huaja për luftën kundër turkut, por iu dha si dhuratë një stof prej 200 dukatësh. Nga tregimi i Bonfini, Skënderbeu ishte nisur për të Kosovë dhe një pjesë e trupave të shkëputura nga mënyra, që kishin marrë drejtimin e Shqipërisë, i takoi udhës në një distancë prej një ditë rruge (një 30km) nga vendi i katastrofës.

²⁴ *Po aty*, f. 80.

²⁵ *Po aty*, f. 80-81.

²⁶ *Po aty*, f. 81.

Sipas një kronike të Raguzës e Giunio Restit, e shek. XVIII, të analeve të mëparshme dhe akteve arkivore, ardhja e Skënderbeut në ndihmë të Huniadit qe penguar prej Brankoviqit, aleat i dhëndrit dhe sovranit të vet. Është ajo e dhënë që Barleti e jep gabimisht me betejën e Varnës, më 1444. Autori arrin në përfundimin se bashkëpunimi i menduar, më 1448, midis dy protagonistëve të luftës për pavarësi të popujve të Evropës Juglindore për rrethanat e mësipërme nuk mundi të realizohej.

Pasojat e katastrofës ai i shikon tek dobësimi i pozitave të brendshme të Huniadit, dhe marrja fund e fushatave sulmuese të tij, kurse për osmanët u dha hov përpjekjeve për të pushtuar Kostandinopojën.²⁷

K. Frashëri si shkaqe të largimit të ushtrisë osmane jep lodhjen e saj dhe lajmet që erdhën se Huniadi po fillonte fushatën e re kundër turqve. Për këto arsye, sulltani u largua nga Shqipëria dhe i përqendroi ushtritë e veta në Sofje, në pritje të drejtimit që do të merrte marshimi i hungarezëve. Autori tek rezistenca e Sfetigradit shikonte një pasojë tjetër negative. Ajo krijoi rrezikun që Skënderbeu të mos respektonte marrëveshjen me kapitenin hungarez. Për fat të keq në monografi nuk është folur për këtë marrëveshje, për kohën dhe përmbajtjen e saj. Ai mbështetet tek letra e fisnikut raguzian Pasquale de Sorigo, e shkruar nga kampi i Huniadit, në shtator 1448. Atje bëhet e ditur se në kamp kishin mbërritur disa ambasadorë nga Shqipëria, të cilët njoftuan se, sapo të fillonte fushata, shqiptarët do t'i sulmonin turqit me 20 000 veta. Me të drejtë në këtë letër del dëshira e Skënderbeut për të marrë pjesë në luftën e madhe, që po përgatitsnin hungarezët. Për këtë arsye ai vendosi të hiqte dorë nga rrethimi i Danjës dhe të pranonte paqen e propozuar nga Senati i Venedikut.²⁸

K. Biçoku e çon më tej idenë e bashkëpunimit shqiptaro-hungarez. Sipas tij, për të shqyrtuar qëndrimin që duhej të mbanin ndaj përgatitjeve ushtarake antiosmane të J. Huniadit, anëtarët e Besëlidhjes Shqiptare mblodhën kuvendin dhe vendosën që një ushtri

²⁷ *Po aty*, f. 81-82.

²⁸ K. Frashëri, *Skënderbeu jeta dhe veprat*, Botimet Toena, Tiranë, 2002, f. 158-159.

e fuqishme e tyre të bashkohej me forcat e Huniadit për të organizuar një fushatë ushtarake të përbashkët kundër pushtuesve osmanë. Për realizimin e këtij projekti të përbashkët, ushtria e Huniadit do të marshonte drejt viseve verilindore shqiptare, ku do të bashkohej me rreth 20 000 luftëtarë shqiptarë që do t'i komandonte vetë Skënderbeu.²⁹ Nga këto rreshta kuptohet se qenka hartuar një projekt i përbashkët, sipas të cilit do të ndryshonte drejtimi i ushtrisë së Huniadit drejt perëndimit. Ashtu si K. Frashëri edhe K. Biçoku pjesëmarrjen e shqiptarëve e çon në 20 000 veta, shifër ndaj së cilës ka mbajtur rezervat e veta K. Frashëri. Po kështu, të dy autorët zhvillimin e fushatës së përbashkët e shikojnë si faktorin kryesor që e detyroi Skënderbeun të hyjë në bisedime me Venedikun dhe t'i japë fund konfliktit.

Lidhur me shkakun e mospjesëmarrjes së Skënderbeut në betejë, autori bashkohet me Barletin e Biemin. Rrjedhimisht trupat e J. Huniadit u gjendën vetëm përballë ushtrisë osmane në betejën, që u zhvillua, më 18 tetor të vitit 1448, në afërsi të Prishtinës, të cilën e humbën.³⁰

Nga një këndvështrimi tjetër luftën në Kosovë e shikon O. J. Schmitt. Ai bën një hap më tej në rikonfirmimin e aleancës midis Huniadit dhe Skënderbeut. Mbështetur në dokumente veneciane, autori mendon se nga fundi i verës së vitit 1448, Huniadi kishte realizuar një aleancë të vërtetë në mbledhjen e dytë të Kuvendit të zotëve arbër, sipas të cilit Huniadi do të marshonte për gjatë Moravës e Skënderbeu do t'i sulmonte osmanët nga perëndimi.³¹ Në radhë të parë ende nuk është vërtetuar nga ndonjë burim tjetër kjo aleancë dhe për më tepër një e dhënë e marrë nga dokumentacioni armik, duhet parë me shumë rezervë mbasi aty ka frikë dhe tepri. Sipas tij, duheshin bërë për vete edhe Serbia dhe Venediku, por të dyja për arsye të veta nuk pranuan të bashkëpunonin.³²

²⁹ K. Biçoku, *Skënderbeu*, Sht.b. "Botimpex" vep. cit, f. 121.

³⁰ *Po aty*, f. 122.

³¹ O. J. Schmitt, *Skënderbeu*, Sht.b. K&B, Tiranë, 2002, f. 84-85.

³² *Po aty*, f. 85.

“Zbulimi më i madh” i autorit është akuza ndaj Skënderbeut dhe fisnikëve shqiptarë, se Huniadi nuk kishte llogaritur miopinë e fisnikëve arbër, mbasi ajo që ndodhi në Arbëri në vitet 1447-1448 mezi mund të besohet kur kemi parasysh yllësin e politikës së madhe - çështja e Huniadit ishte dëbimi i osmanëve nga Evropa.

Ai pretendon se në vitet e 1447-1448, fisnikëria shqiptare u mor me disa luftëra të vogla për kullota malore apo një stacion doganor në vend që të përgatitej për luftën e madhe që synonte dëbimin e osmanëve nga Evropa. Doli në plan të parë lufta për një qytet të vogël.³³ Sipas tij shumica e fisnikëve mendonin për sot e nesër dhe pak ishin të informuar lidhur me politikën e madhe. Fajin ia hedh se ishin zotërues të ultësirash dhe luginash të vogla dhe nuk mund të mendonin në mënyrë afatgjatë. Kështu, mund të shpjegohet se si Skënderbeu u ngatërrua në ca luftime të vogla për kullota malore apo për një stacion doganor, a një rrugë karvanësh, në vend që të gatitej për sulmin e madh kundër Muratit II, në plan të parë dilte lufta zemërake për një qytet të vogël.³⁴

Kritika është e njëanshme dhe tendencioze. Si mund të merresh me luftën e madhe në rast se nuk ke krijuar një familje të bashkuar, ku të përfshihen si zona rurale dhe ajo qytetare, si mund ta mbash familjen e bashkuar, kur armiku është ulur këmbëkryq në qytetet bregdetare shqiptare dhe punon nën rogoz jo vetëm për të mos e lënë atë familje të ketë harmoni, duke futur shkopinj nën rrota dhe më keq, kur të godiste mbas shpine. Në këto rrethana kur mungon uniteti dhe mobilizimi i forcave njerëzore, si mund të akuzosh për miopi Skënderbeun, i cili i paradoli gjendjes përpara me Kuvendin dhe krijimin e Lidhjes, mu në qytetin, ku sundonte arkitekti i intrigave midis fisnikëve shqiptarë. Fisnikët e tjerë që dolën kundër Skënderbeut jo vetëm ishin miopë, por dhe vegla të bindura të Venetisë, sigurisht duke u nisur nga interesat e ngushta vetjake. Sikur Skënderbeu të mos i kushtonte rëndësi Danjës, uniteti i princërve shqiptarë do të prishej, grindjet do të rriteshin në saxe të

³³ *Po aty*, f. 86.

³⁴ *Po aty*, f. 85.

hostenit të Sinjorisë. Në këto rrethana nuk mund të mobilizojnë forcat ndaj armikut kryesor, sulltanit.

Me këtë kritikë autori kërkon që Skënderbeu luftën ta drejtonte kundër Venedikut qysh në fillim. Vetë lufta e Danjës apo lufta në dy fronte, tregoi për pasojat negative të kësaj lufte për shqiptarët. Vetë autori ka harruar kritikën për miopi ndaj Skënderbeut dhe fisnikëve shqiptarë dhe ngre lart vlerën e qytetit të Danjës, që shikon fushën e Shkodrës dhe kontrollon rrugën e Prizrenit, Arbërinë venedikase.³⁵ Me fjalë të tjera, nuk ishte një luftë për një doganë, por për një nyje në rrugën me rëndësi strategjike, ushtarake dhe ekonomike.

Unë mendoj se përpara se të akuzosh Skënderbeun dhe fisnikërinë shqiptare, duhet të akuzosh pa mëdyshjen më të vogël, shumicën e fisnikërisë evropiane që bënte sehir se si luftonte Huniadi dhe Skënderbeu, kurse disa të tjerë, si Venediku ruajtën raportet e mira dhe shpesh e ndihmuan sulltanin. Sinjoria shtriu kthetrat mbi Danjën dhe futi grindje midis fisnikëve shqiptarë.

Autori e ngarkon edhe me një përgjegjësi tjetër Skënderbeun dhe aleatët e tij mbasi humbën kohë të çmuar në luftërat anës detit.³⁶ Mendimin antiskënderbegas autori e çon më tej. Sipas tij, zotërisë arbër nuk i mbetej kohë që të korrigjonte gabimin e tij të rëndë. Kishte dërguar kasnecë në Romë me dy fajkonj, një përfaqësues i Skënderbeut u shfaq në Raguzë, të cilit i dhanë 200 dukatë, jo më shumë se ia kishin frikën sulltanit. Sidoqoftë, çdo ndihmë do të kishte mbërritur vonë. Autori i mëshon më shumë terrenit gjatë kalimit të ushtrisë drejt Kosovës, duke e paraqitur një vend malor e i thepisur ku nuk mund të kalonin grupe të vogla dhe jo një ushtri e tërë, pa na thënë se cila ishte kjo rrugë dhish ku nuk kalonte ushtria për një.

I mbështetur tek Radoniqi, autori tregon mënyrën se si Huniadi u jepte zemër pasuesve të vet të dëshpëruar se nga çasti në çast do të mbërrijë Skënderbeu, mirëpo Kastrioti nuk erdhi. Huniadit po i buzëqeshte fitorja, kur pa prituri princi trashëgimtar, Mehmeti, u

³⁵ *Po aty*, f. 86.

³⁶ *Po aty*, f. 92.

hodh në fushë të betejës me rezervat e tij, që ishin fshehur mbrapa një sopi. Të krishterët u thyen, si më 1389. Vetëm se kësaj here disfata ishte përfundimtare. Këto pohime janë shpikje të mendjes së autorit, mbasi pse Skënderbeu e kishte fajin se Huniadi nuk e kishte parashikuar këtë veprim në planin e luftës. Edhe në shumë raste të tjera, si në historinë e Bizantit dhe atë osmane, fitorja ka kaluar nga një palë tek tjetra sa hap e mbyll sytë. Kështu, ndodhi po në Betejën e Kosovës më 1389, kur në fillim fitorja i buzëqeshte koalicionit kundërosman, por ndërhyrja e Bajazitit ndryshoi fundin e luftës.³⁷ Përveç kësaj, autori i jep një rëndësi më të madhe Betejës së Kosovës, kur pohon se kjo betejë vendosi për 4-5 shekuj fatet e Ballkanit.³⁸ Sulltanit iu deshën vite të tëra dhe luftëra të shumta dhe të kushtueshme derisa nënshtroi gjithë Ballkanin.

Po kështu, kritika ndaj biografëve të parë të cilët shkakun e vonesës e panë tek Gjergj Brankoviçi, nuk është e argumentuar. Pohimet e tij se despoti e pati dëmtuar ushtrinë hungareze dhe nuk ishte në interesin e tij mbërritja e Skënderbeut natyrshëm na bëjnë të shtrojmë pyetjen pse do ta ndryshonte qëndrimin ndaj Skënderbeut, aleatit të Huniadit? Refuzimi i Skënderbeut kërkesës së Brankoviçit për të bërë aleancë shkon në vazhdë të vërtetimit të njoftimeve të biografëve. Po kështu, falënderimet e Venedikut për refuzimin që i kishte bërë Skënderbeu kërkesës së Gjergj Brankoviçit janë në të kundërtën e Schmittit. Në kuadrin e argumentimit të pikëpamjes se Skënderbeu dhe fisnikët shqiptarë nuk ishin gjë tjetër veçse instrumente të politikës italiane përfshin edhe luftën e Brankoviçit në Zetë nën nxitjen e Alfonsit V, i cili kishte premtuar edhe strehim, por ndenji si spektator si luftonin vasalët e tij ballkanikë.³⁹ Natyrshëm pyesim nga dolën këta vasalë ballkanikë, përfshi edhe ata shqiptarë, kur do të duhen edhe disa vjet të nënshkruhen marrëveshjet me Skënderbeun dhe me Gjergj Arianitin.

³⁷ Shih më hollësisht P. Thëngjilli, *Shqiptarët midis Lindjes e Perëndimit, fusha politike*, vep. cit, f. 557-558.

³⁸ O. J. Schmitt, *Skënderbeu*, vep. cit, f. 94-96.

³⁹ *Po aty*, f. 88.

Vetëm për të fajësuar Skënderbeun dhe fisnikët shqiptarë, autori mbi dokumentin venedikas shkruan se në dimrin e vitit 1447 Venediku u përpoq të shpëtonte paqen, duke ofruar zotërinjve të Kuvendit 1 000 dukate ari dhe lënien e lirë të rrugës dhe mbrojtjen e zotërimeve venedikase nga serbët.⁴⁰ Ndonëse kanë kaluar kaq vite, Beteja e Dytë e Kosovës nuk është sqaruar plotësisht. Shumë aspekte kërkojnë hulumtime dhe studime të mëtejshme dhe të thelluara. Ne po ndalemi vetëm në njërin prej tyre, ku ia vlen të hulumtohet. Konkretisht marshimi i Huniadit drejt Perëndimit ishte fryt i bashkëpunimit të Skënderbeut me Huniadin apo një ndryshim taktike në luftën kundër osmanëve?

Barleti marrëdhëniet e Skënderbeut me hungarezët, ndonëse i nis qysh kur Skënderbeu ishte në oborrin e sulltanit nuk është i sigurtë për këtë, pasi do ta besonte,⁴¹ kurse A. Gegaj hamendëson se ka mundësi që në çastet e fundit mbreti t'i jetë lutur Skënderbeut, por e vonoi dhespoti i Serbisë.⁴² A. Buda, qysh në vitin 1957 mundohet të vërtetojë nënkuptimin e Barletit, se kishte një marrëveshje paraprake ndërmjet Huniadit dhe Skënderbeut, më përpara se ky i fundit të ndërmernte hapin vendimtar.⁴³ Sipas tij fitoret e hungarezëve që u dhanë goditjen e parë të ndjeshme pushtuesve osmanë, ishin faktori themelor i jashtëm, i cili favorizoi aq shumë etapën e re të luftës së popullit shqiptar kundër sundimit osman.⁴⁴ Si shkak të vonesës së Skënderbeut në Betejën e Kosovës (1448), autori e shikon zgjatjen e bisedimeve prej Venedikut. Huniadi pësoi disfatë.⁴⁵ Më vonë prof. A. Buda mendon se Huniadi u përpoq të bashkërendisë veprimet e veta me të hungarezëve në vitet 1443-1444, 1448 e 1456 dhe me ato të shteteve italiane, veçanërisht në vitet 1463-1468.⁴⁶ Sipas tij përdërisa Skënderbeu dhe Janosh Huniadi ishin dy figura kryesore në luftën e popujve të Evropës Juglindore, secili në sektorin

⁴⁰ *Po aty*.

⁴¹ M. Barleti, *Historia*, vep. cit., f. 84.

⁴² A. Gegaj, *Arbëria* dhe, vep. cit, f. 63-64.

⁴³ A. Buda, *Shkrime historike*, 1, sht.b. "Nëntori" f. 211.

⁴⁴ *Po aty*, f. 212.

⁴⁵ *Po aty*, f. 215-216.

⁴⁶ *Po aty*, f. 266, 281.

e vet të luftës ia lehtësoi barrën tjetrit. Të dy u përpoqën që bashkëpunimin ushtarak ta shtrinin deri në organizimin e fushatave të përbashkëta, ndonëse largësia territoriale midis vendeve të tyre ishte e madhe. Me fjalë të tjera ai nuk bën fjalë për marrëveshje konkrete.

A. Ermenji në punimin e tij justifikon distancën e largët që pengoi Gjergjin dhe Huniadin në organizimin e fushatave të përbashkëta.⁴⁷

K. Frashëri duke u mbështetur mbi “Kronikën Raguzane” na bën fjalë për një aleancë shqiptaro-hungareze. Sipas kronikës meqenëse Skënderbeu ishte bërë shkëmb ku thërrmoheshin të gjitha orvatjet osmane, në vitin 1448, Huniadi dhe Skënderbeu lidhën marrëveshje për t’u bashkuar në Sllavoni dhe për të ndërmarrë që andej një fushatë të përbashkët kundër armatave osmane.⁴⁸ Ai mendon se në ndonjë rast, bashkëpunimi luftarak u farkëtua në mënyrë të natyrshme, pa u stipuluar në akte protokolare. Kështu ndodhi midis Hungarisë së Huniadit dhe Shqipërisë së Skënderbeut, mbasi të dyja palët zhvillonin, në të njëjtën kohë, një luftë çlirimtare kundër të njëjtit armik, pa pasur asnjëra synime territoriale ose politike ndaj njëra-tjetrës. Aleanca shqiptaro-hungareze apo e kundërta, në qoftë se marrim në konsideratë se nismëtari i saj ishte Janosh Huniadi, hyri në veprim që në ditët e kryengritjes të përgjithshme të nëntorit 1443. Ajo erdhi duke u forcuar dhe u konsakrua në fushën e betejës, pa pësuar asnjëherë lëkundje. Baza e kësaj aleance e paformalizuar me shkrim, e cila vazhdoi derisa kapiteni i lavdishëm hungarez vdiq (1456), mbështetej mbi parimin: secili në sektorin e vet godiste armikun e përbashkët, duke lehtësuar njëkohësisht barrën e tjetrit. Për të dyja palët mund të thuhet se aleati më i ngushtë i Huniadit ishte Skënderbeu, ashtu si aleat i ngushtë për Skënderbeun ishte Huniadi.⁴⁹

K. Biçoku si aleat të natyrshëm të Skënderbeut nxjerr në krye Hungarinë. Sipas tij, deri në vitin 1456, kur vdiq Janosh Huniadi,

⁴⁷ A. Ermenji, *Vendi që zë Skënderbeu në historinë e Shqipërisë*, sht. b. “ÇABEJ”, Tiranë, 1996, botuar për herë të parë në vitin 1968, f. 57.

⁴⁸ K. Frashëri, *Skënderbeu*, vep.cit., f. 1151-152.

⁴⁹ *Po aty*, f. 302.

Hungaria luftoi me vendosmëri kundër pushtuesve osmanë dhe ishte aleati më i rëndësishëm i shqiptarëve.⁵⁰ Bashkëpunimin u përpoqën ta shtrinin deri në organizimin e fushatave ushtarake të përbashkëta, me gjithë vështirësitë që rridhnin nga largësia midis dy vendeve. Kështu, ndodhi më 1448 në Fushë-Dardani, me atë të Beogradit (1456). Burimet historike tregojnë se Skënderbeu ndërmori masa energjike për të marrë pjesë në ato dy beteja përkrah Huniadit me 20 000 deri në 30 000 luftëtarë. Vështirësitë nga largësia midis dy vendeve dhe qëndrimi i sundimtarëve fqinjë, vasalë të sulltanit, nuk e lejuan ushtrinë e Skënderbeut të kalonte nëpër rrugët e zotërimeve të tyre dhe penguan realizimin me sukses të fushatave ushtarake. Pas vdekjes së Huniadit, Hungaria u tërhoq përkohësisht nga veprimtaria aktive ushtarake dhe kështu u dobësuan lidhjet. Ato u gjallëruan në mesin e viteve '60 kur trupat hungareze arritën të çlironin Bosnjën Veriore.⁵¹

Një vëmendje të posaçme marrëdhënieve me Hungarinë u ka kushtuar edhe O. J. Schmitt. Sipas tij Skënderbeu nuk e priste ndihmën nga Italia, por nga Hungaria. Ai hamendëson se Skënderbeu dhe Huniadi duhen të jenë njohur në Transilvani, në fillim të viteve '40. Të dy ishin të vendosur t'i asgjësonin osmanët, të dy ishin karizmatikë dhe kishin respekt të ndërsjellë.⁵² Huniadi do të marshonte gjatë Moravës, kurse Skënderbeu do t'i sulmonte nga Perëndimi, por duheshin bërë për vete Gjergj Brankoviqin dhe Venedikun, por ata nuk pranuan. Ai hamendëson se nuk përjashtohet mundësia e ndonjë propozimi për paqe nga ana e sulltanit, që përmendet nga biografët, siç veproi edhe me Gjergj Brankoviqin. Skënderbeu tani planifikonte një sulm në formë dare ndaj perandorisë së bashku me Huniadin. Lidhja me të e fuste në politikën e madhe se ai ishte i lidhur me Alfonsin V. Më 16 prill 1446, Raguza kishte përgatitur një letër me lutje ndaj Skënderbeut dhe Komino Aranitit. Si element i ri është se Huniadi dërgoi bajlozë te Skënderbeu dhe Komino Araniti. Para luftës së vitit 1448 ishte

⁵⁰ K. Biçoku, *Skënderbeu*, vep.cit., f. 171.

⁵¹ *Po aty*, f. 171-172.

⁵² O. J. Schmitt, *Skënderbeu*, vep. cit, f. 476.

realizuar edhe aleanca e vërtetë, në mbledhjen e dytë të Kuvendit, ku thuhet se zotërinjtë e lartpërmendur të Arbërisë, u këshilluan së bashku.⁵³

Siç shihet trajtimi i marrëdhënieve të Skënderbeut me hungarezët është në fillimet e veta, me mendime të ndryshme dhe kontradiktore.

⁵³ Po aty, f. 77-86.

